

Rusínová, Zdenka

K tvoření deadjektivních adverbíí v staré češtině

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná.
1979, vol. 28, iss. A27, pp. [149]-158

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100287>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ZDENKA RUSÍNOVÁ

K TVOŘENÍ DEADJEKTIVNÍCH ADVERBIÍ V STARÉ ČEŠTINĚ¹⁾

Při formování adverbii z adjektiv dochází v podstatě k přeměně statického příznaku substance v příznak děje. Z kongruentního slovního druhu vzniká nekongruentní, a to transpozicí adjektiva v adverbium. Prostředky, jimiž se přechod uskutečňuje, nevznikly až v češtině, pocházejí z období staršího, existovaly už ve staroslověněštině. Jsou to formanty *-ě*, *-o*, *-y*.² Zdálo by se tedy, že deadjektivní adverbia už neprodělala žádný vývoj a že se starší stav shoduje se stavem dnešním. Do značné míry tomu tak skutečně je. Rozdíly, které mezi současným a dnešním stavem existují, je nutno přičíst dvěma faktorům: z menší části je to ustalování vlastních slovotvorných prostředků adverbii, z větší části pak hraje u tohoto druhu příslovčí důležitou roli vývoj jejich odvozovacího základu — adjektiv.

O vývoji slovotvorných prostředků adjektivních toho nebylo v češtině napsáno mnoho. Sonda podniknutá před časem dává však jakousi představu o zastoupení jednotlivých formantů i o jejich vývoji.³

¹ Stať navazuje na příspěvek o tvoření desubstantivních adverbii, která je otištěna v předchozím ročníku Sborníku. Materiál je vyexcerpován především z Gebauerova Slovníku staročeského (Praha 1970) a z jeho pokračování v sešitech Staročeského slovníku 1—8 (oborem). Doplnková excerpce byla provedena v LegJidM, JakKal, ModlKunh, Túl, PisOstr, CestMil, LyrDuch, SilvKron. Jde o materiál ohraničený koncem 15. století.

² Sahrály svou roli na většině slovanského území. O rozšíření a vzájemné konkurenci *-o*, *-e* píše polský badatel W. Cyran (ve studii *Przysłówki polskie budowa słowotwórcza*, Łódź 1967, str. 72), o jejich původu J. Zubatý (*K výkladu některých příslovčí zvláště slovanských*, Sborník filologický III, 1912, 120—167) a J. Jahn (*Slovanské adverbium*, Praha 1966, str. 41n.). Formant *-ě* se považuje za lok. sg. neutra jmenného tvaru adjektiva, formant *-o* za nom. (nebo akuz.) téhož. Avšak J. Trypućko (*Mianownik w roli przysłówka w slowiańskich językach I Przymiotniki*, Uppsala—Leipzig 1948, str. 10, 46—58) uvádí, že nominativy adjektiv vystupují ve funkci adverbia ve slovanských jazycích jen zřídka. Domnívá se, že jde spíš o adverbializaci starých substantiv typu *teplo*. Zubatý v citované stati míní, že jde buď o nominativní věty jmenné, nebo o ustrnulé tvary výrokových adjektiv. O poměru adverbii na *-o*, *-ě* ve staré češtině psal E. Smetánka (*Adjektivná adverbia na -o a -ě v staročeštině*, LF 22 [1895], 91—130).

Adjektiva utvořená ze substantiv vyjadřovala ve vztahu ke svému odvozovacímu základu poměr v podstatě trojího druhu: posesivitu, původ a relaci jako takovou, blíže nedefinovatelnou. Vztah posesivity je dvojího druhu: adjektiva subjektivě posesivní vyjadřují vztah posesivity atributivní formou. Název subjektu, jemuž se přivlastňuje, ať jde o živého jedince, nebo o celý druh, je základem odvozování. Adjektiva objektivě posesivní vyjadřují vlastnost plynoucí z přivlastnění objektu nebo množství objektů jedinci. Také adjektiva označující původ jsou dvojí: jednak jde o atributivní označení místního východiště, jednak o původ z látky, tedy o adjektiva látková. Takzvaná adjektiva široce vztahová jsou souborem různých významových odstínů obecného vztahu. Zvláštní skupinu tvoří adjektiva podobnostní. Do konce 15. stol. o nich nelze mluvit jako o slovtvorné kategorii. Vyjadřují existenci shodných rysů u předmětů nebo jevu, jenž je adjektivem určován, a předmětu, jehož název je základem derivace.

Adjektiva deverbální mohou mít k fundujícímu slovesu v podstatě dvojí vztah. Tento vztah je ovlivněn některými významovými rysy sloves. Při vzniku deverbálních adjektiv jde o zásadní přeměnu významu. Příznak dynamický, závislý na čase, se mění v příznak statický, vyjadřující nezávislost na čase, děj se mění v trvalou vlastnost. Při této transformaci však nezanikají všechny dimenze složeného slovesného významu. Do sémantické struktury atributu přechází především slovesný rod. Proto lze dělit deverbativní adjektiva na adjektiva pojmenovávající vlastnost, která je způsobena vykonáváním nebo průběhem děje, a na adjektiva, která vyjadřují vlastnost plynoucí ze zasažení dějem. Kromě toho existují adjektiva, která dodávají slovesnému významu nové odstíny, např. vlastnost plynoucí z častého vykonávání děje (náchylnost k ději), nebo vlastnost plynoucí z potenciálního zasažení dějem.

Adjektiva odvozená od jiných adjektiv modifikují základní význam obvykle co do míry nebo citového zabarvení. (O derivátech z těchto se pro omezený rozsah stati nepojednává.)

Adverbia se ovšem tvořila i od neodvozených adjektiv původních, k nimž lze počítat i *ta*, jež buď byla tvořena prostředky už neživými, nebo *ta*, jež byla utvořena živými prostředky, ale ztratila významovou souvislost s odvozovacím základem.

Ne všechny uvedené adjektivní kategorie se však mohly stát základem pro odvozování adverbí. Pokud jde o adjektiva desubstantivní, zůstala stranou skupina subjektivě posesivních. Vlastnost pocházející z posesivity je v okolnost děje ne-transponovatelná. Je to pochopitelné, neboť v podstatě nejde o vlastnost, nýbrž

³ Srov. Z. Rusínová—D. Šlosar, *Průřez vývojem slovtvorné soustavy adjektiv v češtině*, SFFBU 1967, A 15, str. 37—64. Materiál byl vzat z pěti verzí žaltáře, jež pokrývaly dosti rovnoměrně historickou část vývoje jazyka. Jsou to žaltář Wittenberský a žaltář Bible Melantrichovy. (Potud je náš materiál adverbí časově adekvátní materiálu adjektivnímu.) Pro rozeznání vývojových tendencí jsme přihlíželi i k materiálu z pozdější doby, tj. ze žaltáře Bible kralické, žaltáře Bible svatováclavské a žaltáře Šrámkova a Kajdošova překladu Písma z hebrejštiny z r. 1948.

o specifický vztah mezi substancemi. Okolnost posesivity u slovesného predikátu v češtině neexistuje. Děj lze přivlastnit pouze tehdy, je-li transponován do substance: *přítelovo čtení*. Subjektově posesivní adjektivum, utvořené od živé názvu bytosti, nemá ve své sémantice nic, co by se mohlo změnit v okolnost místní, časovou nebo způsobovou. (Jediná okolnost odvoditelná od živé názvu substance je podobnost s touto substancí, ale tento význam s posesivním nesouvisí.)

Adjektiva objektově posesivní, vyjadřující kvalitu z vlastnění objektu, dávala pro vznik názvu okolnosti více možností. Jejich základem jsou názvy přisvojovaných objektů, což jsou řidčeji substance živé, častěji neživé, konkrétní i abstraktní. Ve srovnání se subjektově posesivním vztahem je tento vztah daleko méně určitý, přechází často v tzv. širokou vztahovost. Je-li přivlastňovaný předmět zdůrazněným rysem subjektu, pak se od příslušného adjektiva tvoří adverbium jen zřídka, např.: *hranatě*. Je-li naopak složkou předmětu jen konstatovaná, bez důrazu, pak se příslušné adverbium vyskytuje častěji: *důvodně, nevolně, neprostranně* (**storná* „krajina“⁴), *nesvobodně, nerozumně, mnohotvárně, jasně, ruzně, dlužně, netajemně*. Jako slovtvorná kategorie vykristalizovala adjektiva objektově posesivní až v historické době. Jejich základním odvozovacím prostředkem byl sufix *-n-* a v této roli v podstatě setrval.⁵ Vedle tohoto suffixu se uplatňovaly suffixy *-at-* a v menší míře i suffixy *-it-*. Od adjektiv tohoto typu pak známe adverbia jako *čtverhranatě*, mohla však mít blízko k významu široce vztahovému: *hrdatě* „křiklavě, nenasytně“. Se sufixem *-it-* je utvořeno např. *hlasitě, nřavitě*. Později býval nahrazován sufixem *-n-*: *nřavitě* → *nřavně*. Zvláštní skupinu tvoří odvozeniny od adjektiv z dějových jmen. Někdy u nich převládá motivace slovesem (*nepodobně*), jindy substantivem (*nemocně, mocně, nevlastně*). Zde našel uplatnění i sufix *-(l)iv-*. Pochází od slovesných základů a přes dějová jména pronikl i k některým základům jmenným: *bolestivě, lřtostivě, neduřivě, pravdivě*.

U adjektiv široce vztahových je význam určen nejen adjektivem samým, nýbrž velmi často vyplyne až ze spojení s určovaným substantivem. Vztah motivace je poměrně volný a při přechodu adjektiva v adverbium se uvolní ještě více. Tato kategorie adjektiv je proto z hlediska sémantického pro tvoření příslovcí nejvhodnějším podkladem. Adverbia odvozená od široce vztahových adjektiv mají obvykle význam způsobový v širším slova smyslu, zřídka význam časový nebo jiný: *nesvatebně, nádobně* „k nádoba jako nástroj“, *nechyběně, obecně, nočně (i nocně)* „v noci, za noci, pod pláštíkem noci“, *nevděčně, bezděčně, nekonečně, nebezpečně, neuřitečně, nevěčně, hluchně, nepřikladně, hromadně, nápadně* (nápad = „dědická poslušnost“), *neřiedně, nepořiedně || nepořádně, nezávadně* „bez zatřžení pohledávkami, právy“, *neřkodně, nedůvodně, nekludně, neobyčejně, nepokojně, nesvévolně, nedobrovolně, nesmyslně, daremně, neforemně, nerozumně, kořenně, nevinně, nesmiřně* „ne s miřrů“,

⁴ V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1968, str. 581.

⁵ Srov. cit. stať sub 3, str. 50.

místerně, dvorně, jitrně „za jitra“, *nečasně, hlasně, nadhlasně, nevěhlasně, netělesně, letně* „v létě“ atd.

V řadě adverbialních formací lze vidět vedle motivace adjektivně substantivní i motivaci adjektivně verbální. V prvním případě jde o široký vztah ke jménu a o okolnost plynoucí z tohoto vztahu (*nezpůsobně, náhodně, nelúpežsky*). Obvykle jde o substantivum, jež se svému slovesu významově (a nezřídka i formálně) vzdálo. V druhém případě jde spíše o vztah k slovesnému ději, který se stává okolností jiného děje. Ani tento vztah nebyval v staré době blíže diferencován (srov. dále): *nepotřebně, nepodobně, dostatečně, o|b|mylně, nemylně, neposkvrně, hněvně i hněvivě* atd. Hranice mezi oběma typy není ostrá.

Tato poměrně bohatá kategorie adverbíí později poněkud měnila své obsazení. Dělo se to díky zpřesňování významů některých původně široce vztahových adjektiv (většinou s motivací k substantivům konkrétním) a posléze také díky vznikání nových široce vztahových adjektiv, odvozovaných čím dále tím častěji od substantivních abstrakt. První změnu ilustruje ten fakt, že zanikla adverbia jako např.: *nádobně, dlužně, nočně, jitrně* a jiná. Relace naznačená základovým substantivem byla zpřesněna, adverbialní vyjádření bylo nahrazeno v tomto případě substantivním s předložkou: *pomocí nádoby, v noci, za noci, za jitra, v létě* atd. Jinde byl příliš volný vztah k substanti nahrazen určitějším vztahem k slovesu od téhož základu: *nečíslně* → *nevyčíslnitelně*.

Kromě uvedených adverbíí, která tak či onak inklinují k vyjádření volné okolnostní relace k substantivu, existovala zvláštní skupina, kde poměrně volná relace nabývala velmi záhy znaku určitějšího, a to znaku podobnosti. Uvedená adverbia tvoří i po stránce formální zvláštní skupinu: vznikla konverzí z adjektiv se sufixem *-sk-* připojením formantu *-y-*. Dělo se tak v souhlase s jinými (starými) příslovci, která měla tento formant, jako např.: *brzy, lehky* apod. Avšak v době vzniku adverbíí z adjektiv na *-sk-* muselo dojít k významovému posunu. Adjektiva s tímto sufixem vyjadřovala převážně subjektivou (individuální i druhovou) posesivitu anebo původ z místa. To jsou však významy netransponovatelné do okolnosti děje. Množství adverbialních dokladů se sufixem *-sk-y*, utvořených převážně od názvů živých bytostí, svědčí o rozvinutém tvoření tohoto typu stejně jako o posunu významu. Šlo buď o volný vztah k substanti, ale častěji už o vztah podobnosti s touto substantí: *kupečsky, hřečsky*, „řecky“, *nečlověčsky, hovadsky, neluďsky, češsky, nezlodějsky, nepřítelsky, nemanželsky, křesťansky, hospodářsky, dvorský, nekniežetsky, neknežsky, božsky, mužsky, nebesky* atd. Podobnostní význam adverbialní mohly mít i některé formace utvořené od adjektiv široce vztahových, např.: *čeledně* „přátelsky, v rodinném poměru“, *mužně, bláznově* apod. (Sufix *-ov-* měl stejně jako sufix *-sk-* u adjektiv také význam posesivní.) Domníváme se, že význam podobnosti našel odpovídající formu v podobě kompaktní slovtvorné kategorie dříve u adverbíí než u adjektiv.

Poznámka: Tlak systému k jednoslovnému vyjádření způsobu (a to podobnosti), byl při slovese větší než ve vazbě se substantivem, kde bylo možno vyjádřit podob-

nost lexikálně (např. pomocí *co* + nominativ). Pak musíme ovšem předpokládat, že se měnil význam adjektivních formací se sufixem *-sk-* mezi jiným i vlivem uvede-
ných podobnostních adverbii. (Později vzniklá slootovorná kategorie adjektiv vy-
jadřujících podobnost sloužila hlavně odbornému stylu, její rozvoj lze datovat
až do obrození a její význam tkvěl hlavně ve vyjádření vnější podobnosti konkré-
tních substancí. Základním formantem je *-it-*.)

Adverbia mající za základ deverbální adjektiva odrážejí z větší části soudobý
stav slootovorné struktury těchto adjektiv a částečně i morfologicko-slovo-
tovornou strukturu sloves. Adjektivní základy adverbii tvoří dvě odlišné skupiny.
Jednou z nich jsou takzvaná adjektivizovaná participia a druhou vlastní deverbální
adjektiva⁶. Hranice mezi těmito útvary není ostrá. Lze říci, že po celou sledovanou
dobu vývoje jazyka probíhal přesun od adjektivizovaných slovesných útvarů
směrem k adjektivním. Přitom mohly zůstat zachovány některé rysy slovesného
významu, jako je slovesný rod, vid nebo vztah k času. Čím méně těchto významen-
ových složek lze v adjektivní formě rozpoznat, tím blíže má ke skutečným adjekti-
vům. (Fungují tu ovšem i jiné činitele, jako role formace v morfologickém plánu
slovesa, její syntaktická funkce ve větě a schopnost posloužit k derivaci po způsobu
ostatních adjektiv.) Předpokládáme, že adverbializovat se mohly útvary mající
charakter více méně hotových adjektiv. To je nutný systémový předpoklad procesu.
Jsou však známy i případy zkratkovitého tvoření, při němž se podle existujícího
modelu tvoří přímo potřebná forma a bezprostřední odvozovací stupeň (tj. v našem
případě adjektivum) nemusí buď existovat vůbec, nebo nemusí být stejně běžný
ani jako základové slovo (sloveso), ani jako utvořené slovo (adverbium).

Příslowce mající původ v adjektivizovaných participiích *n*-ových a *t*-ových měla
poměrně vyhraněnou významovou základnu. Byl to statický příznak vyplývající
obvykle z proběhlého děje. Ten se pak transponoval v příznak jiného děje. O vý-
znam pasívnosti nemuselo jít ve všech případech. Některé formy (adjektivní) měly
význam reflexivní.⁷ Roli hrály také významy základových sloves. Některá z nich
(předmětová) už sama o sobě implikují možnost aktivního i pasívního významu,
jiná (podmětová) implikují nerozlišenost a tak určují do značné míry i význam
adjektivní formy. O nerozlišování aktivních a pasívních forem svědčí dodnes ne-
vyjádřený rozdíl mezi novočeskými formami *rozespalý* — *rozespaný*, *vystěhovály* —
vystěhovaný, *přežítý* — *přežilý* atd. Tento fakt souvisí s vývojem *l*-ového participia
a adjektiva.⁸ Z našich dokladů některé vystřídaly v pozdější době formant *-ně* (*-tě*)
formantem *-le*: *netbaně*, *nedokonaně*, *neskonaně*, *rozpruštěně* (při současné změně
významu), jinde forma zůstala: *nepohnutě*. V ostatních (četnějších) případech je zřej-

⁶ Srov. cit. stať sub 3, str. 42.

⁷ F. Kopečný: *Příše dšit, zahynuvšit — přešitý, zahynulý* (Příspěvek k problému slovanského pří-
čestí *l*-ového). Slavjanskaja filologija II, Moskva 1958, str. 142.

⁸ Srov. cit. stať Kopečného a také od téhož autora *Zu den deverbativen l-Formationen im*
Slavischen, Cercetări de linguistica III, Supliment 1962, 269n, zvl. str. 279.

mý význam pasívní: *daně, nevidaně, nepoddaně, neslýchaně, obmeškaně, nepomeškaně, neotvolaně, neoklamané, nedokonaně, neskonaně, nepřirovaně, nesebraně, nekázaně, nezlehčeně, nevyčištěně, rozpuštěně, nedoučeně, nerozděleně, nezmařeně, nadneseně, nesmiešeně, nepřerušeně, nevypraveně, nevymluv' eně, nezříceně, nepřetrženě, nerozřazeně*. Formantem *-tě* byly utvořeny formy jako: *nadutě, nedobytě, nepokrytě, neskrýtě*. Některé z uvedených formací byly později nahrazeny formou vyjadřující potenciální zasažení dějem: *neotvolaně, nepřirovaně, nevyprav' eně, nevymluv' eně; nepřetrženě* bylo nahrazeno v pozdějším odborném abstraktním významu formou *nepřetržitě* (srov. Jungmannův Slovník⁹).

Další typ adverbii pochází z adjektivizovaných forem slovesných nebo z adjektiv odvozených ze sloves. Jakkoli je základ těchto adverbii formálně nerozlišen (*-lě*), jde od původu o útvary různého typu. Jednak jde o staré deverbální útvary tvořené od slovesného základu přímo formantem *-lě*¹⁰, jednak o participia různou měrou adjektivizovaná. Vysledovat jejich přesné rozlišení a vztah k základovému slovesu je velmi nesnadné. Objektivně existujícím kritériem pro nezávislost těchto útvarů na slovese je další derivace na jejich základě.

Soudíme tedy, že základy našich příslovčí byly již plně (nebo alespoň převážně) adjektivizovány, pokud ovšem nešlo o nepočtená stará adjektiva *l-ová*. Nehotovost kategorie minulého času (préterita) a perfektivní význam *l-ových* forem slovesných způsobily, že adverbiiální deriváty vyjadřují převážně význam okolnosti plynoucí z aktivního vykonávání děje: *netbale* „tak, že nedbá“, podobně i *nenadále, nedoufale, obmeškale, neuptale, nepřestale, ne/s/stále, neostale, nesměle*, „z osmělit se, odvážit se“, *neuměle, nedospěle, nezpůsobile, nezpozdíle, nezarputile, nezvykle, nedošle, nepominule*. U některých formací je možno předpokládat význam okolnosti plynoucí ze zasažení dějem: *nedokonale* (dodnes), *neporušile, chyle, zasloužile*. Pozdější specifikace adjektivních (a slovesných) forem a významů přinesla i do této kategorie možnost vyjádřit potenciální zasažení dějem a okolnost z něho plynoucí (*neporušile* → *neporušitelně*, *nepominule* → *nepominutelně*) a odlišit okolnost plynoucí z aktivního vykonávání děje (*zasloužile, neporušile*) od okolnosti plynoucí ze zasažení dějem (*zaslouženě, neporušeně*).

Participium *m-ové* se v češtině nerozvinulo jako paradigmatický typ. Avšak i ve svém omezeném rozsahu se podílelo na tvorbě adjektiv i adverbii. Nečetné, ale frekventované formace *vědomy*, *vidomy* a *lakomy*, k nimž lze připojit i *zřějmy*¹¹, se staly odvozovacími základy adverbii: *nevědomě, nevidomě, nelakomě* a *nezřějmě*. Za součinnosti adverbii odvozených z adjektiv s *-m-* ve kmeni (*němý, přiemý*) způsobily, že se suf. *-m-* začal považovat za adjektivní (a adverbiiální) formant. Svědčí o tom výrazy jako *nestředně, ludně, hojmě, škodně (-o)* apod. Díky nízké produkti-

⁹ J. Jungmann, *Slovník česko-německý* II, Praha 1835, str. 687.

¹⁰ F. Kopečný, op. cit. sub 8.

¹¹ Podle V. Machka je *zřěmý* z pol. *zřejmý*, *Etymol. slovník jazyka českého*, Praha 1968, str. 719.

vitě *m*-ových participií šlo vlastně o prostředek málo využívaný paradigmatickým tvořením, proto ho mohlo být využito při tvoření adjektiv a adverbíí.

Základem další skupiny adverbíí byla již zmíněná deverbální adjektiva. Ta měla ke slovesům dále než adjektivizované formy participií. Tvořila se převážně sufixy *-av/iv*, *-n*, *-t*, *-ebn*, *-teln*. Významy deverbálních adjektiv byly závislé jen na tranzitivnosti nebo intranzitivnosti základového slovesa. Podle toho pak vyjadřovala vlastnost získanou zasažením dějem, nebo konáním děje. Tyto významy se transponují v okolnost beze změny. Aktivní dějovou platnost mají adjektivní (a adverbíální) útvary se sufixem *-av* a *-iv*. Od původu jde o analogickou variantu téhož morfu *-v*, diferencovanou podle kmenového slovesného vokálu *-a/-i*. Z nich sufix *-iv* s variantou *-liv* se ukázal jako velmi produktivní. Specifikoval se pro vyjádření významu vlastnosti (a okolnosti) plynoucí z častého vykonávání děje. Sufix *-av* mají adverbia jako: *nepřchavě*, *nemeškově*, *klamavě*, *neuščípavě*, *chvátavě*, *neoktavě*. V pozadí tu jsou slovesa 1. a 5. třídy, analogicky pak vznikla i forma *křikavě*. Sufix *-iv* vyžadoval změnu kmenové souhlásky, ale to nebylo tvoření na závalu. Odvozovalo se jím od sloves, která měla obdobnou změnu ve svém paradigmatu, např.: *pláču* — *plačivý* — *plačlivě*, *lžeš* — *lživý* — *lživě*, *chtít* — *chtivý* — *chtivě*. Podle sloves majících ve kmeni *-l* (*myslet*, *myslivý*, *-ě*) vznikla varianta sufixu *-iv/-liv*. Vložení *-l* způsobilo, že se sufix stal daleko více upotřebitelným: mohl se připojovat k otevřenému kmeni i k zavřenému, a navíc nevyžadoval konsonantickou alternaci. Např.: *mlčlivě*, *netbalivě*; *kradlivě*, *obedlivě*, *neškodlivě*, *nestydlivě*, *netrpělivě*, *netesklivě* (z **trtskati*, ale existovalo už staré adjektivum *teskný*¹²), *horlivě*, *nestrašlivě* || *nestrašivě*, *hrozlivě*, *hryzlivě*. Mezi otevřený kmen a sufix *-liv* se někdy vkládalo ještě *-n*: *mlčlivě* || *mlčelivě*, podobně i *netbanklivě*, *učelivě* atd.

Skutečně hromadným prostředkem pro vznik adjektiv (a adverbíí) ze slovesných (i neslovesných — srov. dále) základů byl sufix *-n*. Srovnáme-li jeho výskyt v tomto typu s tvořením od substantivních základů (převážně jde o široce vztahová adjektiva a adverbia) a vezmeme-li v úvahu některá tzv. původní adjektiva, pak lze tvrdit, že jde o starý univerzální, nespecifikovaný prostředek, jež bylo možno připojovat k základům různé slovnědruhové povahy a tvořit od nich adjektiva. (Tím nevylučujeme jeho homonymitu se slovesným *-n*- participiálním.) Významová specifikace formací tkvěla ve významu základového slova a ve vztahu k dalšímu členu větné dvojice. Derivát se slovtvorným pozadím slovesa tranzitivního měl význam okolnosti vzniklé ze zasažení dějem, derivát od slovesa intranzitivního (přes zprostředkující adjektivum) měl význam okolnosti plynoucí z aktivního vykonávání děje. V prvním případě jde o formace jako: *neproměnně*, *nedíelně*, *nerozdíelně*, *nepřielomně*, *neroztrzně*, *hanně*, *nepřístupně*, *nesierně*, „nesetřitelně“, *nesborně*, *neobklučně* atd. Aktivní dějové významy lze předpokládat např. u: *nesmilně*, *odolně*, *nepovolně*, *nepřístupně*, *neústupně*, *nerozlučně*, *nedoufadelně* atd.

¹² V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1968, str. 641.

Mnohem chudší zastoupení měl sufix *-t-* ve variantách *-at*, *-it* (*-ut*). (Oba sufisy *n-ový* a *t-ový* reflektovaly hromadné tvoření adjektivizovaných participií *n-ových* a *t-ových*. Také kvantitativní zastoupení podob s *-n-* a *-t-* je u obou typů analogické.) Aktivní význam má z našich dokladů pouze *nebojatě* a *nedomnitě* a později ho získal i výraz *nerozpačitě*, a to demotivací od *rozpáčiti*. Jinak šlo o významy pasivní: *otvořitě*, *náčitě* (z *čítí* „vřehlasně“), *neulěčitě*, *neotlučitě*, *nerozdělitě*, *měnitě*. Z nich některá zřejmě přešla později k výrazům označujícím okolnost potenciálního zasažení dějem: *neulěčitelně* atd.

Význam označovaný jako potenciální zasažení dějem předpokládá existenci nejméně dvou významových složek. Zformoval se na podkladě adjektiv vyjadřujících vlastnost vzniklou ze zasažení dějem. Předpokladem jejich existence je motivace tranzitivním slovesem. Potenciálnost děje je vyjádřena zčásti sufixem (o tom, jak se ekvivalentem lat. přípony *-bilis* stával postupně z řady sufixů sufix *-teln*, píše B. Havránek¹³), zčásti však i slovesem samým, a to jeho určeností v čase, tj. formující se kategorií vidu. Pokud mají v Gebauerově Slovníku adjektiva na *-telný* význam potenciálního zasažení dějem, pak jsou odvozena téměř výlučně od předponových sloves. Výjimkou je *chvalitedlný*, Havránek uvádí ještě *zpěvatedlný* a *nehnutedlný* (ŽaltKlem) a z pozdějších dokladů jsou uvedeny *čitelný* „fühlbar“ (AlbRáj Kruml) a *věřitedlný* (CestMand). (Ostatní obdobné formace mají význam činný (*chovatedlný* „šetrný“ ze Štít apod.). Z období po 15. stol., kdy došlo ke zformování významu i odpovídající formy, jsou všechny doklady uváděné Havránkem od sloves dokonavých kromě *neviditelný* (R 1, 20), *nebydlitelný* a *nezřetedlný* (BiblKral). Lze tedy mít za to, že při vzniku této slovotvorné kategorie šlo o význam možnosti zasažení dějem, a to komplexním, určitým co do času, završeným. Teprve s tím, jak se dostávala adjektiva do služeb terminologie a odborného stylu, došlo i k odlišení možnosti být zasažen dějem v jeho úplnosti a možnosti být zasažen průběhem děje. Naše adverbialní doklady v sobě odrážejí nehotovost kategorie adjektivní. Vyjadřují tedy okolnost pocházející z pasivní dějové vlastnosti a někdy i okolnost pocházející z její možnosti: *nečutelně* „nezřejmě, nepozorovaně“, *neproměnitelně* „neměnně, v neporušeném stavu, přesně, nezměnitelně“, *neutěšitelně* „bezútěšně, zoufale“, *nepřerušitelně* „bez porušení, neměnně“, ale i „neporušitelně“, *nepohnutelně* „o zachování závazku v nezměněném stavu, beze změny“ *nevarovatelně* „bez varování“. Za jednoznačně motivované potenciálním zasažením se považují: *nevypravitelně*, „nevyprostitelně, bez možnosti vyprostit se z něčeho spletitého“, *nenabytelně* „neodčinitelně, nenapravitelně“.

Adverbia utvořená od původních neutvořených adjektiv se liší od předchozích kategorií jednodušší sémantickou strukturou. Význam je vyjádřen pouze pomocí slovotvorného základu a pomocí formantů *-ě*, *-o*, *-y* je transponován z vlastností do

¹³ B. Havránek, *Přispěvek ke tvoření slov ve spisovných jazycích slovanských (Adjektiva s významem latinských adjektiv na -bilis)*, Slavia 7, 1928/1929, str. 766—784.

okolností. Tato kategorie adverbii tedy není závislá na slovtvorném vývoji příslušného adjektivního základu (nebo alespoň nikoli v té míře jako případy předchozí). Jde tu téměř o paradigmatický typ tvoření. Formant *-ě* způsobuje konsonantické alternace: *d-ď, t-ť, n-ň, r-ř, s-š, k-c, ch-š, h-z*. Adverbia tohoto typu mají velkou početní převahu před adverbii s formanty *-o* a *-y*. (V našem materiálu je to poměr 130 : 32 : 1.) Materiál Smetánkův¹⁴, který ovšem bere v úvahu adverbia utvořená od všech typů adjektiv, vykazuje mezi zakončením *-ě, -o* v procentech poměr 88,92 : 11,08. Druhá hodnota představuje součet procent adverbii jen s formantem *-o* a adverbii s oběma formanty *-o* i *-e*. Poměr formantů *-ě, -o, -y* připojovaných k původním adjektivům je zajímavý proto, že zřejmě představuje jejich velmi staré rozvržení, nezávislé na formantech přídavných jmen derivovaných (a ve své většině formovaných do kategorií až později).

Za nepůvodní adjektiva považujeme v našem materiálu i ta, která obsahují segmentovatelný morf, avšak jen formální povahy, bez rozpoznatelného významu. Za takový morf považujeme především *-k-* (*-c-*) v dokladech jako: *nestydcě, nelehcě, neměkcě, mělcě, hořcě, nakrátcě, krotcě, nevrtcě, oblízcě, nízcě, mrzcě, těžcě; lehko, mělko, blízko, nízko; lehky*. Sufix *-ok-*, neproduktivní už ve stsl., který nacházíme pouze ve formacích *neširocě, vysocě (-o), divocě, nehlubocě (-o)*, měl k předchozímu velmi blízko, a to pro svou funkci, jíž zřejmě bylo způsobit u adjektiva tvaroslovnou změnu ve prospěch flektivního typu (u forem typu *sladký* šlo o formování složeného tvaru, u adj. *vysoký* o přechod k tvrdému typu sklonění, u ostatních o analogické nastavení základu). Za neutvořené základy adverbii považujeme i adjektiva typu *šedrý, moudrý, kyprý*. Obsahují sufix *-r-*, který splynul s kořenem už v psl. a celý morf se choval dál jako nesegmentovatelný celek. Tvoření sufixem *-r-* je třeba považovat už v pračeštině na neživé a neproduktivní.¹⁵

Doklady na adverbia lze pro jejich početnost uvést jen ilustrativně: *neslabě, nehlibě, hrubě (-vě), mladě, nehrdě, mdle, cěle, neprostranně, neléně, nepěkně, nelepě, nedobře, kose, líšě, nehlušě, nečistě, kruté, nazě, nedlízě...* Formantem *-o-* jsou tvořena adverbia: *lubo, draho, nedluho, málo, koso...* Formant *-y-* je ojedinělý: *brzy*.

Tvoření adverbii na adjektivním základě představuje hlavní slovtvorný proces pro pojmenování způsobové okolnosti děje. Jako takový ovlivňuje po celou historickou dobu vznik adverbii i od jiných slovních druhů, pro které je jednoslovným modelem se základními formanty *-ě, -o, -y*. Deadjektivní adverbia se v rané době tvořila od adjektiv kvalitativních (původních) i relačních (odvozených). Jde o transpoziční slovtvornou kategorii, kde změna významu tkví ve změně slovního druhu. Přeměna atributu substance ve způsobovou okolnost děje nese s sebou jistá omezení. Ne všechny významy odvozených adjektiv jsou takto transponovatelné. Ve způsob přешel vztah podobnosti, objektová posesivita a tzv. široká vztahovost, která byla z původních

¹⁴ Srov. cit. práce sub 2.

¹⁵ Srov. výklad u hesel *šedrý, moudrý, kyprý* v Etymol. slovníku jazyka českého od J. Holuba — F. Kopečného, Praha 1952, str. 375, 231, 197.

různých významů časových, místních a relačních upravena pouze na způsob v širším smyslu. Ze základů deverbativních se uplatnila při transpozici jak starší nediferencovaná adjektiva s volným vztahem k ději (obdobu široce vztahových adjektiv) vyjadřující vlastnost získanou vykonáváním děje i zasažením děje, tak i formace diferencované do slovtvorných kategorií náchylnosti k ději a potenciálního zasažení dějem. Nederivovalo se od zpřidavnělých participií *-nt-ových* (pouze od jejich pozdější adjektivní varianty na *-ný*: *přejíci, přejícíný, přejícíně*). — Adverbia utvořená od původních adjektiv představují starý a téměř paradigmatický způsob tvoření. Význam je dán pouze adjektivním lexikálním základem a adverbialními formanty.

ZUR BILDUNG DER DEADJEKTIVISCHEN ADVERBIEN IM ALTSCHECHISCHEN

Der Aufsatz knüpft an den Beitrag über die Bildung der desubstantivischen Adverbien im Alttschechischen, der im letzten Band der linguistischen Reihe unserer Wissenschaftlichen Zeitschrift (SFFBU) veröffentlicht worden ist, an. Das Material wurde aus dem Alttschechischen Wörterbuch (von J. Gebauer) sowie aus dessen Fortsetzung (Lieferungen 1—8) des akademischen Alttschechischen Wörterbuchs exzerpiert. Ergänzt wurde der Belegkorpus noch durch Exzerptbeispiele aus dem alttschechischen Denkmal „Milion“ und in kleinerem Umfang aus einigen anderen Denkmälern, deren Verzeichnis in Anmerkungen angeführt ist. Die Zeitgrenze bildet das Ende des 15. Jhs.

Deadjektivische Adverbien sind durch Transposition aus Adjektiven mit Hilfe von Formanten *-e, -o, -y* entstanden. Die Änderungen gingen allerdings nicht in den adverbialen Wortbildungsmitteln vor sich, sondern bereits in den Wortbildungsmitteln der Adjektive allein. Deadjektivische Adverbien drücken vor allem den Handlungsstand in bezug auf seine Art im weiteren Sinne des Wortes aus. Als wortbildende Basis dienen vor allem semantischrelationale desubstantivische Adjektive im weitesten Sinne, in kleinerem Umfang objektpossessive Adjektive. Nicht durchgesetzt haben sich die subjektpossessiven Adjektive sowie jene Adjektive, die die Herkunft bezeichnen. Von der verbalen Basis kamen vor allem Adjektive mit einer freien Beziehung zur Handlung (eine gewisse Analogie der semantisch-relationalen Adjektive) in Betracht sowie die nicht abgeleiteten Adjektive. Von den späteren Spezifizierungen und Differenzierungen der adjektivischen wortbildenden Kategorien wurde bei der Bildung von Adverbien die reichlich vertretene semantisch-relationale Kategorie, ferner die Kategorie der Ähnlichkeit sowie jene Kategorie, die die potentielle Einbeziehung in die Handlung ausdrückt, genutzt. Im Zusammenhang mit der Herauskristallisierung der verbalen Kategorien des Genus und des Aspekts kam es zu Umschichtungen unter den adjektivischen Formationen mit passiver und aktiver Geltung.

Eine Kerngruppe stellen jene Adverbien dar, die aus den ursprünglichen Adjektiven gebildet werden und als Modell für die Entstehung der übrigen deadjektivischen Adverbien dienen. Durch ihre eindeutige Wiedergabe der Art und Weise haben sie sich auf den Verlust jener temporalen und lokalen Bedeutungen ausgewirkt, deren Basis die Orts- oder Zeitbezeichnungen waren. In einem weiten Zusammenhang dienen diese Adverbien als Modell für die Entstehung der Einwort-Benennungen des Umstandes bis zur Gegenwart.